

III. MISCELLANEA

CTITORI ȘI BINEFĂCĂTORI AI BISERICILOR ȘI ȘCOLILOR CONFESIONALE ORTODOXE ȘI GRECO-CATOLICE DIN SCAUNELE SECUIEȘTI CIUC, GIURGEU, ODORHEI ȘI TREISCAUNE, ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA ȘI PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA

Tatiana Scurtu*

Abstract: *Founders of the Orthodox and Greek Catholic Churches and Confessional Schools in the Szekler Seats of Ciuc, Giurgeu, Odorhei and Treiscaune, in the 18th Century and the First Half of the 19th Century*

The issue of the history of the Romanians from the former Szekler seats of Ciuc, Giurgeu, Odorhei and Treiscaune and of the main identity institutions – the church (Orthodox and Greek Catholic) and the confessional schools that functioned under the auspices of these churches has been little researched. Benefiting from access to ecclesiastical and secular documentary sources, little researched, the present study aims to introduce into the scientific circuit information about the state of worship and confessional schools built by members of some Romanian communities with a small number of members, most of them living in ethnically mixed localities, with a numerically majority Szekler/Hungarian population. In these conditions, an important role was played by the solidarity of the Romanians living on both sides of the Carpathians, who we find among the founders of the modest wooden churches, and after 1785, also of stone, and of the confessional school buildings. This solidarity was also manifested between the Romanian communities in the area. When a Romanian community, with a larger number of believers, managed to build a new church, the old one was donated to neighboring communities with few believers, thus witnessing the phenomenon called “traveling churches”.

Where communities with a small number of Romanians have not managed to maintain their church, we witness the acceleration of the denationalization process and, finally, the disappearance of these communities. Instead, where it was possible to save the Orthodox and Greek-Catholic churches and the confessional schools in the Romanian language, religion and school were the main factors promoting Christian teaching,

* Drd., Cercetător științific, Institutul de Cercetări Socio-Umane „Gheorghe Șincai”, Târgu Mureș, tatianascurtu9@gmail.com.

religious education, Romanian culture and traditions, thus ensuring the perpetuation of the Romanian identity in -a multi-ethnic and multi-confessional area, in most cases refractory to alterity.

Keywords: *identity institutions; Orthodox and Greek Catholic Church; confessional schools; Szekler seats.*

Cercetarea de față își propune să aducă în actualitate, să selecteze și să sistematizeze informațiile cu privire la ctitorii și binefăcătorii bisericilor și școlilor confesionale ortodoxe și greco-catolice din scaunele secuiești Ciuc, Giurgeu, Odorhei și Treiscaune, în secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea, deoarece istoria românilor din Arcul Intracarpatic nu a constituit o prioritate a istoriografiei românești contemporane.

Între anii 1945–1989 au apărut o serie de lucrări de sinteză ale unor istorici români și maghiari, care au abordat și istoria spațiului geografic la care ne referim. Dintre acestea menționăm, în ordinea cronologică a apariției lor: *Meșteșug și negoț la românii din sudul Transilvaniei, secolele XVII-XIX* (Editura Academiei, București, 1970) a lui Eugen Pavelescu; *A parasztság Erdélyben a századafordulón* („Țărăimea în Transilvania la cumpăna dintre secole”, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1975) a lui Egyed Akos; *Politica statului ungar față de biserica românească din Transilvania în perioada dualismului 1867–1918* (Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, Sibiu, 1986), o lucrare deosebită prin multitudinea de informații cu privire la situația bisericii românești în perioada dualismului a cunoscutului istoric, Mircea Păcurariu.

Tot acestei perioade îi aparține lucrarea reputatului istoric clujean Ion I. Russu (1911–1985) *Românii și secuii*, publicată însă postum în 1990 sub îngrijirea lui Ioan Oprîș, cu un cuvânt înainte de Ladislau Gyémánt.

Deosebit de valoroase sunt și lucrările de demografie istorică publicate de Arhivele Naționale, ediții întocmite de Costin Feneșan, Iosif I. Adam, Ioan Pușcaș, precum și cercetările întreprinse de către Academia Română în acei ani pentru întocmirea noii lucrări de interes lingvistic, *Atlasul român pe regiuni. Transilvania*, de Grigore Rusu, Viorel Bidean și Dumitru Loșonți. În toată această perioadă au continuat cercetările arheologice începute de László Francisc și Vasile Pârvan, prin săpăturile efectuate de Ioan Nistor, Eugenia Zaharia, Székely Zoltán, Gheorghe Lazarovici, Viorica Crișan.

Profesorul Ioan N. Ciolan, istoricul Ion I. Russu și apoi cercetătoarea Ioana Cristache-Panait au cutreierat toate localitățile din curbura interioară a Carpaților, cercetând inscripții de pe pietre funerare și documente de arhivă, monumente de arhitectură laice și bisericesti și alte surse locale.

S-au impus în conștiința publică și lucrările de etnografie semnate de renumiți specialiști: Nicolae Dunăre, Elena Secoșan, Cornel Irimie, Mihai Pop, Romulus Vuia, Radu Nicola, Constantin Catrina și cele ale specialiștilor locali Nicolae Moldovan, Nicolae Bucur, Vasile Negoț ș.a. Cercetătorul clujean Ioan

Radu Nicola, în câteva expediții de teren din anii 1933, 1955 și 1959, a înregistrat în zona Brețcu-Covasna peste 250 de piese folclorice, publicând un valoros studiu despre circulația baladei „Miorița” în această zonă.

În urma intensului proces de maghiarizare (secuizare), desfășurat pe parcursul mai multor secole, mai întâi pe cale naturală, iar începând de la mijlocul secolului al XIX-lea și pe cale forțată, prin diverse mijloace coercitive, majoritatea comunităților românești din localitățile etnic mixte din fostele scaune secuiești au fost drastic reduse numeric.

Păstrarea și afirmarea identității lingvistice și confesionale a membrilor acestor comunități, prin biserică și școală, nu era posibilă numai prin forțe proprii. În acest sens, un rol important i-a revenit solidarității fraților de aceeași confesiune și etnie, din toate provinciile istorice românești.

De-a lungul istoriei această solidaritate ziditoare a îmbrăcat diverse forme. În vechile hrisoave și pisanii bisericești sunt menționate, alături de numele negustorilor și oierilor brașoveni, și cele ale unor domnitori și boieri munteni și moldoveni, ale altor ctitori și binefăcători, care au făcut importante danii pentru înălțarea și dotarea unor biserici, școli confesionale, case parohiale, adică pilonii afirmării identității românești în mediul multietnic și pluriconfesional existent în localitățile din Arcul Carpat¹.

Factorii favorizanți ai acestei solidarități binefăcătoare au fost: poziția geografică, respectiv situarea acestor localități în curbura interioară a Carpaților, numeroasele legături stabilite de românii din Arcul Intracarpatic cu frații de peste Carpați, prin intermediul Bisericii Ortodoxe, păstoritului transhumant, relațiile comerciale, existența în zonă a cunoscutelor stațiuni balneare Borsec, Tușnad, Vâlcele, Covasna, Malnaș, frecventate în majoritate de românii din Moldova și Muntenia ș.a.

Prin poziția lor geografică, localitățile din actualele județe Covasna și Harghita au jucat un rol important în decursul istoriei, fiind așezate la întretărirea de drumuri ce leagă sud-estul Transilvaniei de Moldova și Muntenia, prin mai multe pasuri. Rețeaua drumurilor, potecilor și plaiurilor din zona Carpaților de Curbură a avut o însemnătate deosebită pentru menținerea legăturilor economice, spirituale și naționale la locuitorii celor doi versanți ai Carpaților². Pe numeroasele poteci și plaiuri ale Carpaților s-au întreținut astfel și legăturile dintre negustorii celor trei țări românești. Importanța unor așezări precum Sfântu Gheorghe, Ilieni, Târgu Secuiesc, Brețcu, Întorsura Buzăului, Miercurea-Ciuc, Frumoasa, Gheorghieni, Toplița, Tulgheș, Bilbor, situate la confluența drumurilor care fac legătura între Transilvania și Moldova, va crește începând cu secolul al XV-lea, perioada de când majoritatea acestor localități sunt cunoscute ca orașe-târg (*opidum*). Trecătorile din Carpații de Curbură asigurau, prin „*drumurile mari de*

¹ Ioan Lăcătușu, „Ctitori și binefăcători munteni ai parohiilor ortodoxe din fostele scaune secuiești (sec. XIX)”, *Buletinul Ligii Cultural-Creștine „Andrei Șaguna”*, nr. 3 (2006): 24–30.

² Ioan Lăcătușu, Vasile Lechințan, Violeta Pătrunjel, *Românii din Covasna și Harghita. Istorie. Biserică. Școală. Cultură* (Miercurea-Ciuc: Editura Grai Românesc, 2003), 67.

vămi”, „drumul Brașovului”, „drumurile țării”, legăturile dintre Transilvania, Moldova și Țara Românească³.

Continuând tradiția secolelor XIV-XV, și în zorile epocii moderne viața religioasă a românilor din Arcul Carpatic s-a aflat în preocuparea permanentă a mitropoliilor, episcopiiilor, a domnitorilor și a boierilor din Țările Române, aici având loc majoritatea hirotoniilor preoților ce slujeau în zona de Curbură a Carpaților și în spațiile geografice limitrofe Moldovei și Țării Românești. Cele mai strânse legături le-au avut parohiile din sud-estul Transilvaniei cu episcopiile de la Argeș, Râmnic și Buzău, din Țara Românească, și cele din Roman și Suceava, din Moldova, unde „pe la schiturile și mănăstirile Neamțului își câștigau preoții cunoștințele de lipsă”. Stau măturie în acest sens: Mănăstirea Doamnei de la Moglănești – Toplița, ctitorită în anul 1658 de Doamna Safta, soția voievodului Gheorghe Ștefan, antimisul de la biserica din Voșlobeni cu însemnarea „Szaba Episkop Romaneszk Vleat 7222” (Sava de Roman 1713–1718), dovadă că, înainte de a trece la Unirea cu biserica Romei, parohia amintită aparținea de Episcopia Romanului⁴.

Legăturile bisericești dintre credincioșii români de pe ambii versanți ai Carpaților au fost întărite și prin mijlocirea preoților și călugărilor de dincolo de Carpați, care au venit în ajutorul românilor ardeleni cu fapta și cuvântul, prin copierea și răspândirea de manuscrise și tipărituri, prin grija arătată față de credincioșii ardeleni care intrau în mănăstirile din Țara Românească și Moldova, prin colectele făcute în vederea construirii unor biserici și școli confesionale. Sunt cunoscute și măsurile luate de autoritățile vremii de a împiedica aceste benefice legături⁵.

Aceste legături au continuat, s-au diversificat și amplificat. Despre toate acestea vorbesc: sfințirea bisericii din Bixad, în 1845, de către mitropolitul Neofit al Ungrovlahiei, prezența în rândul ctitorilor bisericilor din Vâlcele, Mărcuș, Dobolii de Jos, Araci ș.a. a unor boieri moldoveni și munteni, circulația unui număr impresionant de cărți bisericești tipărite în principalele centre tipografice de peste Carpați, dăruite bisericilor din zonă de către frații întru credință și neam etc. Inventarele de bunuri ale bisericilor ortodoxe din estul Transilvaniei (care cuprind informații inclusiv despre obiectele patrimoniului bisericesc al parohiilor din secolele XVIII-XIX), din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, publicate de cercetătoarea Ana Grama în anuarul *Angvstia*⁶, cuprind informații bogate, diverse

³ Ioan Lăcătușu, „Documente privind relațiile dintre Transilvania și Moldova, cu referire la scaunul Treiscaune și ținutul Bacău (sec. XVII–XVIII)”, *Acta Bacoviensia*, Anuarul Arhivelor Naționale Bacău, III (2008): 59–84.

⁴ Lăcătușu, Lechințan, Pătrunjel, *op. cit.*, 131.

⁵ Arhivele Naționale Covasna, Fond *Primăria orașului Tg. Secuiesc*, Inv. 23, dos. 310, f. 23–24.

⁶ Ana Grama, „Inventare cu bunuri ale comunităților românești ortodoxe din spațiul Arcului intracarpatic în a doua jumătate a secolului al XIX-lea”, în *Angvstia*, nr. 6 (Sf. Gheorghe: Editura Carpații Răsăriteni, 2001): 69.

și inedite despre prezența și circulația cărților de cult în limba română, care le întregesc pe cele cuprinse în lucrările semnate de Ioana Cristache-Panait, Elena Mihiu, Mircea Sfârlea ș.a.⁷

Majoritatea bisericilor și școlilor confesionale ortodoxe au fost ridicate cu sprijinul „celor din Țară”. În rândul acestor edificii se află și cele din Sfântu Gheorghe, Aita Mare, Araci, Dobolii de Jos, Cernatu de Sus, Micfalău, Căpeni, Mărtănuș ș.a.⁸

Românii din satele fostelor scaune secuiești au beneficiat întotdeauna, din partea fraților de peste Carpați, de un sprijin sincer, concretizat, mai ales în loc de refugiu în momentele de extremă gravitate pentru ardeleni. Așa cum sublinia cercetătoarea Ana Grama, liderii comunităților românești au simțit întotdeauna lângă ei pe românii din ȚARĂ, care, la rândul lor, s-au constituit în adevărate modele pentru binefăcătorii din Brașov, Sibiu și alte orașe ardelenesti⁹.

Semnificativă pentru relațiile dintre localitățile Arcului Intracarpatic transilvan și cele din Moldova și Țara Românească este însemnarea negustorului Nicolae Todea din Zăbala, aflat în Țara Românească la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Negustorul trimite comunității natale un *Octoih* românesc imprimat la Râmnic, scriind pe această cale celor de acasă următoarea epistolă: „Mă înclin cu sănătate dumitale taică și maică. Vei ști că ți-am trimis o mie de oca de lână și voi ști că până la Brașov mă ține câte parale 14. Și să vinzi cât de curând dacă vei putea, și să-mi trimiți bani că am mai arvunit încă o mie de oca, câte 8 parale. Și sânt sănătos”¹⁰. Istoricul bisericii românești din Târgu Secuiesc coboară până în secolul al XVII-lea. Se cunoaște că, până la 1696, românii au avut biserica lor de zid, obținută prin donația unui boier sau negustor.

Din documentele cercetate, am extras informații despre ctitorii și binefăcătorii bisericilor și școlilor confesionale ortodoxe și greco-catolice din scaunele secuiești Ciuc, Giurgeu, Odorhei și Treiscaune, în secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea, grupându-le după cum urmează:

⁷ Ioana Cristache-Panait, *Biserici de lemn, monumente istorice din Episcopia Albei-Iulia, mărturii de continuitate și viață românească* (Alba-Iulia, 1987); Ioana Cristache-Panait, *Circulația cărții vechi bucureștene în Transilvania* (București: Editura Biblioteca Bucureștilor, 1998); Mircea Sfârlea, *Românii din Sfânta Episcopie Ortodoxă a Covasnei și Harghitei* (București, 1995).

⁸ Lăcătușu, Lechințan, Pătrunjel, *op. cit.*, 195–198 (Aita Mare), 206–207 (Căpeni), 248–250 (Mărtănuș), 255–258 (Cernatu de Sus), 302–306 (Dobolii de Jos), 323–326 (Micfalău), 360–380 (Sfântu Gheorghe), 403–409 (Araci).

⁹ Ana Grama, „Inventare cu bunuri ale comunităților românești ortodoxe din spațiul Arcului intracarpatic în a doua jumătate a secolului al XIX-lea”, în *Angvstia*, nr. 6 (Sf. Gheorghe: Editura Carpații Răsăriteni, 2001): 69.

¹⁰ Silviu Văcaru, *Supuși austrieci în Principatul Moldovei (1833–1835). Contribuții* (Iași, 2014); Lăcătușu, Lechințan, Pătrunjel, *Românii din Covasna și Harghita*.

I. Biserici construite sau dotate cu sprijinul ierarhilor / preoților

1. **Brețcu** – Românii din Brețcu au pus temelia, la 20 octombrie 1783, unui nou lăcaș de cult ce va purta hramul „*Sfântul Nicolae*”. În demersul lor au fost sprijiniți de **episcopul Ardealului, Ghedeon Nichitici** (1783–1788) și au terminat sfântul lăcaș în anul 1787. „*În numele Tatălui și Fiului și al Sfântului Duh, s-a zidit această sfântă biserică din temelie, ce prăznuiește hramul sfântului ierarh Nicolae. S-a edificat sub păstoria P.S. Ghedeon Nichitici. S-a sfințit biserica sub păstoria P.S. Gherasim Adamovici*”¹¹.
2. **Lisnău** – Parohia greco-catolică a fost înființată în 1808, când a avut loc și „*convertirea ortodocșilor*”. Atunci, **episcopul Ioan Bob**, „*celor întorși la unire le-a cumpărat biserica pentru 3000 fl. și le-a dăruit o evanghelie*”¹².
3. **Vâlcele** – În inventarul parohiei din Vâlcele pe anul 1855 sunt menționate cărțile: 12 tomuri din *Vieților Sfinților Părinți*, în „*rumânește*”, tipărite în 1835 de Mitropolia din București, care „*s-au dăruit de Mitropolitul Neofit*”. „*Acest apostol s-au dăruit de preasfinția sa preotul (Pinotul) parohul din Chesarie bisericii de la Elopatak (Vâlcele) 1844 iunie*”¹³.
4. **Zagon** – Exemplarul *Cazaniei* lui Varlaam din Zagon a fost cumpărat de către **papa Ștefan** pentru biserica din Bușteni. Bisericii din Zagon i-au fost dăruite 20 de icoane de lemn, din care, opt icoane mici de **parohul M. Neagovici** în 1844, un „*sfeșnic cu trei făclii, dăruit de Orza David la anul 1860*”, cădelniță dăruită de *George Șerban*¹⁴ în 1860 ș.a.

Faptul că în cea mai mare parte a secolului al XVIII-lea credincioșii ortodocși din Transilvania nu au avut ierarhie bisericească se reflectă în numărul redus de cărți bisericești primite din partea ierarhilor. Am identificat totuși donațiile de cărți de cult făcute și sprijinirea ridicării lăcașurilor de cult de Mitropolitul Neofit din Țara Românească, episcopul greco-catolic Ioan Bob și episcopul sârb Ghedeon Nichitici.

¹¹ Ioan Bercu, *Viața bisericească a românilor din depresiunea Brețcului (sau a Țîrgului Secuiesc)*, Teză de licență în Teologie (Sibiu, 1976), în Arhiva Centrului Ecleziastic de Documente „Mitropolit Nicolae Colan” Sf. Gheorghe (în continuare CEDMNC), *Colecția de Documente*, dos. 123.

¹² Lăcătușu, Lechințan, Pătrunjel, *op. cit.*, 345.

¹³ Nicolae Moldovan, *Vâlcele. Studiu monografic*, volum îngrijit și prefăcut de Luminița Cornea (Arcuș: Editura Arcuș, 2013).

¹⁴ *Biserica „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril” Zagon*, micromonografie coord. de Petre Străchinaru și Attila Kopacz (Arcuș: Editura Arcuș, s.a.), disponibil online în Biblioteca virtuală *Eurocarpatica*, la <https://www.eurocarpatica.ro/cloud/index.php/s/HV8KJCKnWIO0 L8>.

II. Biserici construite sau dotate cu sprijinul unor nobili sau domnitori ai Țărilor Române

1. **Aita Mare** – Biserica veche de lemn s-a aflat pe intravilanul **nobilului Zathureczky**¹⁵.
2. **Belin** – Cu creionul pe versoul paginii de titlu: „*Nicolae Mavrocordat cu fiul său Constantin 1732*” și „*s-a dăruit această cazanie bisericii ort. din Belin când a fost ținut prins la Brașov de către Austraci cari l-a adus din București*” cu litere latine¹⁶.
3. **Brețcu** – Două din clopotele actuale ale bisericii din Brețcu, au fost cumpărate de **Damian Popescu**, fiu al satului, negustor și mare proprietar în Călărași. Vechile clopote erau: cel mic, din 1775, cumpărat de **Stoica Cotiga**, cel mijlociu, cumpărat în 1823 de credincioși, iar cel mare cumpărat în 1832, tot de credincioși.¹⁷ Două patrafire „din mătase roșie cu flori” au fost dăruite bisericii ortodoxe din Valea Mare, în anul 1850, de către „o boieroaică” din Brețcu¹⁸.
4. **Covasna** – Printre donatorii bisericii sunt menționați: **Iosif Romano**, care donează 2 *Triode*, de la Neamț din 1847; **paharnicul Ghica**, care donează un *Liturgier* apărut la Buzău în 1835. De la Gherasim Adamovici biserica avea „*un antimis vechi, de pânză*”¹⁹.
5. **Dobolii de Jos** – Biserica de piatră de la Dobolii de Jos, în ruină la sfârșitul secolului al XIX-lea, a lăsat amintirea construirii ei, ctitorul fiind consemnat pe filele unei *Evanghelii* de București, tipărită în 1746, pe care: „... o cumpărat-o **jupânul Teodor Stama**, de pomană la biserica Dumnealui de la Dobolii de Jos”²⁰.
6. **Întorsura Buzăului** – În următorul inventar cunoscut, cel din 1872, sunt consemnate următoarele bunuri: biserica cu hramul „*Sfântul Gheorghe*”, „*de zid, coperită cu țiglă*”, din 1840; școala confesională „*din lemn, coperită cu șindrilă*”, din 1860; casa parohială, din 1828; cimitirul vechi donat în 1855 „*de baronul Sent Keresti Sigismund*”²¹.

¹⁵ Lăcătușu, Lechințan, Pătrunjel, *op. cit.*, 196.

¹⁶ Ioan Lăcătușu, „Ctitori și binefăcători munteni ai parohiilor ortodoxe din fostele scaune secuiești (sec. XIX)”: 24–30.

¹⁷ *Biserica „Sfântul Nicolae” Brețcu*, micromonografie coord. de Petre Străchinaru (Miercurea-Ciuc: Editura Grai Românesc), disponibil on-line în Biblioteca virtuală *Eurocarpatica*, la <https://www.eurocarpatica.ro/cloud/index.php/s/V0CdAsvc5EI2fA6>.

¹⁸ Lăcătușu, Lechințan, Pătrunjel, *op. cit.*, 244.

¹⁹ Ioan Lăcătușu, Luminița Cornea, Ioan Luca, *Personalități ale orașului Covasna* (Sf. Gheorghe: Editura Eurocarpatica, 2009), 51.

²⁰ Emil Micu, *Din trecutul bisericesc, cultural și economic al românilor din Secuime* (Brașov: Tip. ASTRA, 1946) (reeditare Brașov: Edit. Bravox, 1996).

²¹ Ioana Cristache-Panait, „Întorsura Buzăului. Construirea bisericii de piatră Sfântu Gheorghe. Implicații istorice și artistice”, în *Angvstia*, nr. 5 (Sf. Gheorghe: Editura Carpații Răsăriteni, 2000): 37–49.

7. **Micfalău** – Pe un *Octoih* tipărit la Târgoviște în 1712, aflat în 1936 la biserica ortodoxă din Micfalău, Nicolae Iorga a descifrat următoarea notiță: „*Eu Gheorghe Cantacuzino, fiul răposatului Șarban Vodă, am dat această sfântă carte bisericii den sat de la Buducu (Bodoc) să-i fie de pomană sfintei biserici*”²².
8. **Poian** – Parohia ortodoxă a devenit greco-catolică în anul 1750. Biserica unită datează de la 1760, având hramul „*Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril*”, pe terenul donat de **contele Mikes Janos**.²³
9. **Porumbenii Mari** – **jupân Cosma Dimitrie** din Brașov în 1784 septembrie 30, dăruiește o carte bisericească locașului ortodox din Porumbenii Mari (Harghita), astăzi inestimabil monument istoric fără enoriași²⁴.
10. **Târgu Secuiesc** – Este de o deosebită însemnătate dania în cărți făcută bisericii de **sărdarul Ghica** din București și soția sa Ecaterina²⁵.
11. **Toplița** – Un *Minei* buzoian, din 1689, este dăruit mănăstirii în 1711, de „*Neagul vel căpitan za cazaci*”, din Țara Românească, an în care cronicarul lui Vodă Brâncoveanu îl atestă sub poruncă domnească. De pe filele altei cărți a mănăstirii a fost culeasă însemnarea: „*Scris-am eu, Ștefan dascălu moldovean din Dragomirești, când am fost în Țara Ardealului, în ținutul Turdii, văleat 7251*”(1742)²⁶.
12. **Vâlcele** – Biserica ortodoxă din Vâlcele, s-a ridicat pe terenul cumpărat de **prințul sârb Miloș Obrenovici**²⁷, în anul 1851, în semn de mulțumire pentru vindecarea sa, în urma tratamentului pe care l-a urmat în stațiunea amintită. Sfântul locaș are printre ctitori și binefăcători și numeroși boieri munteni și moldoveni. Astfel, la mijlocul deceniului al șaselea, din secolul al XIX-lea, un număr de 126 de „creștini evlavioși”, aflați la tratament în stațiune, au donat suma de „1507 sfanți”, pentru realizarea noii tâmples a bisericii. Printre donatori se află Paharnicul Dimitrie, Serdarul Gheorghe Constantin, Palcovnicu Stoica, Hristea Orghidan, Hagi Teodoru Gheorghide, „cucoanele” Marița Dobriceanca, Maria Eronim, Irina Aron, Efrosina Stan, Marghioala Tărtăș ș.a.
13. **Voșlobeni** – Din multitudinea tipăriturilor bisericești ortodoxe care au circulat de-a lungul timpului în parohiile românești din fostele scaune secuiești, un eșantion reprezentativ este următorul: *Apostol* (1683),

²² Ștefan Nițu, *Viața bisericească a românilor din N-V județului Covasna*, Teză de licență (Sibiu, 1976), în Arhiva CEDMNC, *Colecția de Documente*, dos. 126.

²³ Lăcătușu, Lechințan, Pătrunjel, *op. cit.*, 351.

²⁴ Nicoale Sulică, „Contribuții la istoria vechimei elementului românesc și a circulației cărții românești în regiunile secuizate”, în *Reînvierea*, II (1938): 21–29.

²⁵ Dr. Maria I. Negreanu, *Românii din Târgu Secuiesc și satele învecinate după condica Bisericii Ortodoxe din Târgu Secuiesc (1781–1898)*, ed. a II-a, revăzută și îmbunătățită, îngrijită de Ioan Lăcătușu și Ciprian Hugianu (Sf. Gheorghe: Editura Eurocarpatica, 2018), 39.

²⁶ Lăcătușu, Lechințan, Pătrunjel, *op. cit.*, 654.

²⁷ *Ibidem*, 414.

tipăritură cantacuzinească, de la București ajunge în Moldova, de unde în 1704 este dăruită de **Finea Logofătul**²⁸ lui Lepădat din Voșlobeni (Harghita).

14. **Zagon** – Cimitirul este dăruit de **groful Haller Laszlo** în 1814²⁹.

Dintre ctitorii și binefăcătorii din rândul domnitorilor Țării Românești și al nobililor identificați, îi menționăm pe domnitorii și nobilii sau proprietarii români: Gheorghe Cantacuzino și Nicolae Mavrocordat cu fiul său Constantin; paharnicul Ghica, sârdarul Ghica din București și soția sa Ecaterina, jupânul Teodor Stama și Damian Popescu, fiu al satului și negustor în Călărași, jupân Cosma Dimitrie din Brașov, Neagul vel căpitan za cazaci” din Țara Românească.

O categorie aparte o formează nobilii și grofii secui/ maghiari din zonă, care au donat terenuri pentru ridicarea bisericilor ortodoxe și amenajarea cimitirelor, cu scopul de a asigura iobagilor de pe moșiile lor un cadru adecvat însușirii normelor de conduită specifice unei conviețuiri pașnice: nobilului Zathureczky, contele Mikes Janos, baronul Sent Keresti Sigismund, groful Haller Laszlo.

Prezența prințului sârb Miloș Obrenovici în rândul donatorilor bisericii ortodoxe din Vâlcele îl reprezintă gestul de recunoștință pentru vindecarea sa în urma tratamentului efectuat în stațiunea balneară Vâlcele, specializată în tratarea afecțiunilor gastrice.

III. Biserici construite sau dotate cu sprijin din afara localităților

1. **Bățanii Mari** – În 1773, popa *Iosif Moldovanul* întărește cumpărarea și dania de către **popa Bucur din Făgăraș** a unui exemplar din *Cazania lui Varlaam* în satul Bățanii Mari³⁰.
2. **Bixad** – În 1834, românii, beneficiind și de ajutorul **negustorului Gheorghe Antoniu din Brașov**, încep construirea unei biserici de piatră, acoperită cu țigle, hramul fiind „*Sfântul Gheorghe*”, în cinstea primului ei ctitor important³¹.
3. **Bixad** – Școala a fost închisă temporar în 1848; redeschizându-se, este menționată în documente în 1865 și în 1867, când primește **ajutoare de la Sibiu**³².

²⁸ Aurel I. Vița, Mirela (Vița) Moldovan, *Voșlobenii și Despărțământul Giurgeu al Astrei*, (Brăila: Editura Sfântul Ierarh Nicolae, 2011), 22.

²⁹ *Biserica „Sfinții Arhangheli Mihai și Gavriil” Zagon*, micromonografie coord. de Ioan Lăcătușu și Petre Străchinaru.

³⁰ Lăcătușu, Lechințan, Pătrunjel, *op. cit.*, 216.

³¹ *Ibidem*, 327.

³² *Ibidem*, 329.

4. **Căpeni** – Biserica ortodoxă cu hramul „*Sfântul Nicolae*” din Căpeni este construită în anul 1712, de către credincioși, sprijiniți de **oierii din curbura interioară a Carpaților**³³.
5. **Covasna** – La înălțarea bisericii s-au alăturat preotului ctitor Ioan Grid și negustorii Ioan Brașovean, Ioan Coșnean, Vlad Ciungă, Manea Coșnean, Ioan cel Tânăr Coșnean, Mihai Furtună, Bucur Dobroș, Voicu Muntean. În anul 1825 – **negustorul din Brașov Gheorghe C. Băcanu** a cumpărat un teren pe care l-a donat moșie bisericii din Covasna. În urma cutremurului din 1838, biserica s-a deteriorat, căzând partea de sus a catapetesmei: la o lună, obștea a hotărât să se facă reparații „*ca nu cumva totul să vie în dărăpănare*”³⁴.
6. **Dobârlău** – Conform tradiției locale orale și a pomelnicului ctitorilor aflat la *Proscomidar*, **Bucur Peteu – mocan cu dare de mână din Săcele Brașov**, ridică pe cheltuiala sa în anul 1795 sfântul lăcaș din Dobârlău, cu hramul „*Adormirea Maicii Domnului*”³⁵.
7. **Întorsura Buzăului** – Biserica s-a ridicat în parte cu cheltuiala lui *Tâmpa Janos, din Boroșneu Mic*. Între numele de donatori, jurați, epitropi, „*ostenitori*” se înscriu familiile: Bularca, Baciuc, Tohăneanu, Noriceanu, Niță (Nițu), Mocanu, Măcelaru, Munteanu, Aldea, Blidaru, Barbu, Radu, Cârstea, Despa³⁶.
8. **Măgheruș** – Biserica din Măgheruș, zidită în 1786. L-a avut drept ctitor pe **negustorul brașovean George Radu Leca**³⁷.
9. **Mărcuș** – Pentru biserica din Mărcuș, **negustorul Iancu din Săcele** cumpără în 1803 un Apostol (București, 1777). Într-un document din 1786 se cerea preotului din localitate să fie oprit de a mai sluji întrucât “s-a dus în Valahia. Elie Tăraș, din Mărcuș, ajuns mare proprietar de moșii în Călărași, în anul 1864, împreună cu soția sa Chira, ridică biserica ortodoxă din satul natal³⁸.
10. **Mărtănuș** – Construcția bisericii actuale din localitate s-a făcut între anii 1783–1790, prin contribuția **locuitorilor și a daniilor din satele învecinate**, având hramul „*Adormirea Maicii Domnului*”³⁹.

³³ *Ibidem*, 206.

³⁴ *Ibidem*, 272.

³⁵ *Biserica „Adormirea Maicii Domnului” Dobârlău*, micromonografie coord. de Ioan Lăcătușu și Petre Străchinaru (Arcuș: Editura Arcuș, s.a.), disponibil online în Biblioteca virtuală *Eurocarpatica*, la <http://www.eurocarpatica.ro/cloud/index.php/s/mQWQE9gYX6bVnVt>.

³⁶ Lăcătușu, Lechințan, Pătrunjel, *op. cit.*, 310.

³⁷ *Ibidem*, 348.

³⁸ Ioan Lăcătușu, „Cercetări privind ctitorul bisericii ortodoxe din Mărcuș, jud. Covasna – Elisei Tăraș, alias Alecse Popescu”, în *Sangidava*, nr. 4(10)/2016 (Târgu Mureș: Editura Nico, 2016): 43–50.

³⁹ Mihaela Aionesei, *O cărămidă pentru Neamul Românesc. Mărtănuș. Istorie și contemporaneitate* (Sfântu Gheorghe: Editura Eurocarpatica, 2023).

11. **Micfalău** – În 1826 se ridică o nouă biserică din lemn de stejar, pe locul actualei biserici, **construită de Hoghi Cidro George (1794–1866), „preceptorul da dare la casa regelui din Miercurea-Ciuc”⁴⁰**, fiind pictată în ulei atât în interior cât și exterior.
12. **Ojdula** – Printre donatori este menționat și locuitorul **Constantin Popica din Covasna**⁴¹.
13. **Ozun** – O biserică cu zid de piatră și cărămidă, acoperită cu țiglă în valoare de 1.200 fl, se ridică în Ozun la 1833, pe locul alteia din lemn, având ctitori pe: „**George Ioan și Vasilie Petcu din Brașov**”. Printre donatori figurează: *Sofia Fălcoianu, Elena Covaci, Mihail Pükösti*. Preot era *Beniamin Popovici*⁴².
14. **Păpăuți** – Fiind mică, în anul **1847** bisericii din Păpăuți i s-a adăugat o tindă. Această reconstrucție s-a făcut în timpul păstoririi pr. *Nicolae Popovici*. Clopotul a fost donat de un **grup de credincioși din Boroșneu Mic**⁴³.
15. **Sărmaș** – În anul 1815, credincioșii din Sărmaș (actualul jud. Harghita) și-au ridicat o biserică de lemn cu hramul „*Sfântul Nicolae*”. Terenul pentru această biserică a fost donat de către **un român maghiarizat din Ditrău**⁴⁴, așa cum rezulta din extrasul 1820 din 7 mai 1889. În același an a fost construită și o casă parohială, tot din lemn. În jurul bisericii a fost amenajat un cimitir, împrejmuit cu gard de piatră sub formă de zid. Biserica a fost renovată în anul 1840, împreună cu gardul cimitirului. Acest lăcaș de cult a dispărut după 1932.
16. **Târgu Secuiesc** – O nouă lucrare de renovare a clădirii bisericii s-a realizat în anul 1846, când biserica a fost refăcută din temelii cu contribuția negustorilor Nicolae Cristov, Voina Macelaru, Fulop Samu, Szos (Suciu) Ferencz și a altor donatori anonimi din Brașov, Săcele, Cernatu de Jos. Ctitorul de seamă al bisericii noi (din Tg. Secuiesc) pare a fi **Petru Emanoil din Brașov**; mai târziu (1813) apare un nou ctitor brașovean, ginerele lui Petru Emanoil, dând impresia a fi cam străin de locurile Cantei, anume Teodor Dimitriu. La 1837, al treilea ctitor brașovean se arată în persoana lui Ienachie Jipa. Pe piatra zidită în altarul bisericii este săpat în chirilice „pomelnicul ctitorilor”: Petru, Theodor, Anastasia, Maria; Manole; Dimitrie, Sanda, Kalinia, Cristea, Stancu, Păuna și tot neamul lor⁴⁵.

⁴⁰ Lăcătușu, Lechințan, Pătrunjel, *op. cit.*, 324.

⁴¹ *Ibidem*, 336.

⁴² Laurențiu-Gabriel Panciu, *Bisericile Românești din Județele Ciuc, Odorhei și Treiscaune (azi Covasna și Harghita) în perioada 1918–1945*, postfață de Ioan Lăcătușu (Miercurea-Ciuc: Editura Grai românesc, 2020); Lăcătușu, Lechințan, Pătrunjel, *op. cit.*, 340.

⁴³ Lăcătușu, Lechințan, Pătrunjel, *op. cit.*, 446.

⁴⁴ *Ibidem*, 604.

⁴⁵ „Asupra bisericii din lemn, cea în ființă înainte de 1783, nu am putut găsi urme. Condica de față, într-o stare rea și cu foile adunate la întâmplare, nu ne dă știri decât dela 1781. Totuși din

17. **Valea Mare** – Între anii 1790–1793 se construiește în cătunul Valea Mare, ce ținea de Boroșneu Mic, actuala biserică, ctitorii ei fiind **mocani din Săcele și negustori din Brașov**⁴⁶.
18. **Zagon** – Actuala biserică din Zagon, cu hramul „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril”, s-a ridicat la anul 1814, înlocuind o altă biserică de lemn, menționată în conscripția din 1761–1762 ordonată de generalul Bucow, când deservea 105 familii ortodoxe. Lăcașul de cult s-a ridicat de către ctitorul **Zaharie Pârvu din Săcelele Brașovului**, pe cheltuiala lui, și este așezată în centrul comunei Zagon⁴⁷.

Cel mai consistent sprijin din afara localităților scaunului Treiscaune a venit, și de această dată, din partea negustorilor brașoveni, mocanilor săceleni, a unor donator anonimi din Brașov și Săcele și a unor proprietari din Făgăraș și Sibiu: Bucur Peteu, mocan cu dare de mână din Săcele Brașov, negustorului Gheorghe Antoniu din Brașov, negustorul din Brașov Gheorghe C. Băcanu, George Ioan și Vasile Petcu din Brașov, negustorul brașovean George Radu Leca, Zaharie Pârvu din Săcelele Brașovului, Petru Emanoil din Brașov, negustorul Iancu din Săcele, popa Bucur din Făgăraș și ajutoare de la Sibiu.

O semnificație aparte o au donațiile primite din partea unor comunități românești din scaunul Treiscaune, din rândul cărora documentele menționează jertfa românilor din: oierii din curbura interioară a Carpaților, locuitorilor satele învecinate, Hoghi Cidro George, „preceptorul da dare la casa regelui din Miercurea-Ciuc”, Tâmpa Janos, din Boroșneu Mic, Constantin Popica din Covasna, donatori anonimi din Cernatu de Jos, grup de credincioși din Boroșneu Mic și un român maghiarizat din Ditrău.

IV. Biserici „călătoare”

1. **Belin** – Conform tradiției locale, se crede că în 1700 parohia din Purcăreni (Brașov) a dăruit credincioșilor români din Belin o biserică de lemn, așezată pe locul actualei biserici-monument istoric.

cuprinsul condicii de față și anume din situația moșiilor bisericii, se înțelege că din vremuri a existat o veche biserică a cărei urmă a rămas în numele uneia dintre moșii, «la locul zis vechea biserică»”. – Dr. Maria I. Negreanu, *Românii din Târgu Secuiesc și satele învecinate după condica Bisericii Ortodoxe din Târgu Secuiesc (1781–1898)*, p. 34.

⁴⁶ Biserica „Sfinții Arhangheli Mihai și Gavril” Valea Mare, micromonografie coord. de Ioan Lăcătușu și Petre Străchinaru (Arcuș: Editura Arcuș, s.a.), disponibil online în Biblioteca virtuală Eurocarpatica, la <http://www.eurocarpatica.ro/cloud/index.php/s/h4WFlNl3CBRr3x>.

⁴⁷ Biserica „Sfinții Arhangheli Mihai și Gavril” Zagon, micromonografie coord. de Ioan Lăcătușu și Petre Străchinaru.

2. **Bicfalău** – În anul 1882, biserica de lemn din Mărcuș, după ce a servit românilor din acea localitate ca locaș de închinare o sută de ani, a fost donată credincioșilor din Bicfalău.
3. **Chichiș** – O pisanie consemnează anul 1740 ca anul ridicării bisericii, fiind cumpărată de la românii din Târlungeni (Brașov).
4. **Gălăuțaș** – Biserica din Gălăuțaș are hramul „*Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril*”. În Toplița, pe locul actualei biserici au fost două lăcașuri de cult, unul greco-catolic și altul ortodox, tot din lemn, ultimul ridicat în 1791. La această biserică a fost botezat viitorul patriarh al României, *Elie Miron Cristea*. Când s-a început o nouă biserică, aceasta a fost cedată parohiei Gălăuțaș, unde dăinuie și astăzi ca biserică parohială.
5. **Păpăuți** – În anul 1814, a fost adusă de către comunitatea românească o biserică de lemn, construită în 1804, având hramul „*Cuvioasa Parascheva*”, donată de credincioșii ortodocși din Zagon, care a fost așezată în locul uneia mai veche care s-a prăbușit.
6. **Valea Mare** – Biserica de lemn din Boroșneul Mic a fost strămutată în locul în care astăzi se află actuala biserică zidită, fapt consemnat în documentele bisericești. Una din cauzele care a determinat această mutare este refuzul de a trece la religia greco-catolică. Presiunea de trecere a românilor la unirea cu Roma este confirmată de faptul că în anul 1733, în Boroșneul Mic, statistica confesională semnalează 70 de greco-catolici.
7. **Zăbala** – În anul 1828, obștea credincioșilor români ortodocși din Zăbala și-a înălțat o biserică de lemn în mijlocul cimitirului, cu hramul „*Adormirea Maicii Domnului*”. Biserica a fost declarată monument istoric. Pe ușile împărătești ce poartă icoana *Bunei Vestiri* este scris anul 1777, după tradiție ele au aparținut vechii biserici din Covasna, datorite celei din Zăbala cu ocazia construirii bisericii⁴⁸.

În urma cercetării întreprinse, în vederea redactării prezentei lucrări, am identificat 7 biserici „călătoare”. Această formă de solidaritate între unele comunități vecine avea loc atunci când o comunitate își construia o biserică nouă și dona biserica veche de lemn unei comunități vecine fără locaș de cult.

V. Biserici și bunuri de patrimoniu construite / donate de comunitate

1. **Aita Mare** – în 1807, Popa Nicolae–Popovici cel Bătrân. În același an, documentele consemnează **o donație din partea a șapte familii** pentru „școala cea normalicească”⁴⁹, familii între care: Petre Timarul, Bucur Șerban, Gheorghe Sibianu, Solomon Gociman, Adam Adobrei.

⁴⁸ Alexandra Pintrijel Hagiu, *Zăbala. Repere monografice* (Miercurea-Ciuc: Editura Grai Românesc, 2021), 94.

⁴⁹ Lăcătușu, Lechințan, Pătrușel, *op. cit.*, 196.

2. **Aita Medie** – Biserica de lemn a fost acoperită cu țiglă în 1820, „**prin comuna bisericească**”⁵⁰.
3. **Araci** – În 1852, preotul *Gheorghe Cioflec* cere Sibiului să aprobe terenul ales pentru edificarea școlii confesionale, ca „*să avem și noi școală, ca fiii și ficele noastre să nu rămâie în linia dobitoacelor necuvântătoare*”, se spune în memoriu. *Pomelnicul piosului ctitor Dimitrie Cioflec, născut în comuna Arpatac la (...) din părinții preotul George și soția sa, Eva Ticașiu, fost învățătoriu la școlile normale greco- ortodoxe române din Brașov, reposat la 19 decembrie 1891 – lăsând jumătate din avere la 6200 fl. V.a. bisericei greco-ortodoxe române din Arpatac ca danie întru etena sa memorie a soției și părinților sei – 1 preotul George, 2 preoteasa Eva, 3 Dumitru, 4 Eufrosina cu tot neamul lor – Arpatac la 26 octombrie 1892 – D. Nistor, paroh*⁵¹.
4. **Ariușd** – În anul 1798 se donează **de către un credincios al parohiei**, un *Triod*⁵².
5. **Belin** – Se păstrează un clopot cu inscripția în chirilică: „*Acest clopot l-au făcut Ioan cu Dobra Noicu – 1782*”⁵³ (probabil ctitorii bisericii).
6. **Bilbor** – La piciorul sfintei mese din piatră cioplită este inscripționat în chirilică, probabil, numele ctitorului bisericii, „**RONCAN**”, **nume des întâlnit în localitate**⁵⁴.
7. **Boroșneul Mare** – O însemnare pe un *Liturghier* din 1775 ne vorbește despre biserica ortodoxă și preotul ei: „*Aceste călimări mi s-au dat de la Nicolae, frate-miu. Această sfântă carte este a lui popa Nicolae de la Glăj(e)rie. Numele celor care au cumpărat această sfântă liturghie, anume Oprea, Gheorghie, Marica, Gheorghie, Popa, și s-au cumpărat de pomană popii Bucur de la BORIȘNEU MARE, anul 1789*”⁵⁵.
8. **Brețcu** – În 1843, Ioniță D. Grosumare, proprietar din Brețcu, **fiu al satului**, a donat pentru ridicarea școlii 400 florini⁵⁶.
9. **Cernat** – Documentele semnalează că cele **50 de familii din Cernatul de Sus** au cumpărat un teren de la „*înaltul erariu*”⁵⁷ (adică de la stat) cu 160 florini, pentru a-și zidi biserică și școală.

⁵⁰ *Ibidem*, 199.

⁵¹ Gheorghe Rafiroiu, *Din ținutul secuizat ARACI*, ed. a II-a revizuită, adăugită și îngrijită de Ioan Lăcătușu și Ciprian Hugianu (Sf. Gheorghe: Editura Eurocarpatica, 2021), 166.

⁵² Lăcătușu, Lechințan, Pătrunjel, *op. cit.*, 410.

⁵³ *Ibidem*, 224.

⁵⁴ Vasile Stan, Angelica Marioara Stan, Bilbor. *Oamnei și locuri. Monografie* (Cluj-Napoca, 2005).

⁵⁵ Lăcătușu, Lechințan, Pătrunjel, *op. cit.*, 232.

⁵⁶ Ioan Bercu, *Viața bisericească a românilor din depresiunea Brețcului (sau a Țîrgului Secuiesc)*, Teză de licență în Teologie (Sibiu, 1976), în Arhiva CEDMNC, *Colecția de Documente*, dos. 123.

⁵⁷ Lăcătușu, Lechințan, Pătrunjel, *op. cit.*, 256.

10. **Chichiș** – În anul 1807 se menționează o donație făcută pentru „școala împărătească, cea normalicească”, **din partea a 21 de locuitori ortodocși** din Chichiș, printre care Gheorghe Gheorghe, David Șoșu, Toader Șoșu, Gheorghe Plugar, Bucur Varga, Simion Bolas, Todor Draga, Ioan Draga⁵⁸.
11. **Corbu** – Corbu s-a constituit ca parohie românească greco-catolică, fiind înființată în 1835, **prin contribuția localnicilor**. Biserica din lemn a fost ridicată în 1839, cu hramul „Sfântul Simeon Stâlpnicul”⁵⁹.
12. **Covasna** – În anul 1833, Ion Furtună din Covasna dăruiește bisericii din localitate un Molitvelnic, tipărit la Sibiu, în același an. În anul 1786, Iancu D. Ioan, din Covasna, **dăruiește bisericii ortodoxe din localitate** două clopote⁶⁰.
13. **Dobolii de Jos** – În 1846, Ilie Colan din Dobolii de Jos **donează bisericii din localitate** o cruce îmbrăcată cu cositor, 18 icoane mici și mari, din care 6 pe sticlă și 12 pe lemn. Pe prima pagină lipit, foaie de donație, imprimată tipografic, limba română, caractere latine: „*Această Sfântă Evanghelie s-a dăruit Sfintei Biserici Ortodoxe Române din Doboliu Inferior din mila lui George Cherciu și soția sa Maria născută Balea, locuitori din Doboliu*”⁶¹ anul 1895.
14. **Frumoasa** – **Poporenii parohiei greco-catolice au ridicat biserica** românească din Frumoasa /Ciuc Sepviz/, care poporeni locuiesc în filialele din Livezi /Lovez/, Coșnea, Tătarbuck, Păulenii, Șoimenii /Ciomortan/, Ciceu, Madefalău, Racu, Mihăilenii și Nădejdea - în timpul Maiestății Sale Împăratul Iosif I, a patriarhului Papa Piu al IX-lea, a arhiepiscopului de Alba Iulia, Excelența sa Mitropolitul Ioan Vancea de Buteasa, a preanonratului domn protopop Aron Boeriu⁶².
15. **Gălăuțuș** – **Ctitorii bisericii**, din timpul când biserica era în Toplița, sunt: **preotul David** cu prezbitera Maria-Raveca, Ioan, Ruxanda, Alexandru-Ioan, pr. Alexandru, pr. Simion, pr. Iosif, pr. Toader, monahia Mariana⁶³.
16. **Ghelința** – Într-o plângere către Blaj din 1775 aflăm că biserica era foarte veche și trebuie reconstruită. Însemnările marginale pe cărți bisericești îl consemnează în 1797 drept **cumpărător de asemenea cărți**

⁵⁸ *Biserica ortodoxă „Sfinți Apostoli Petru și Pavel” Chichiș*, micromonografie coord. de Petre Străchinaru și Dan Manolăchescu (Arcuș: Editura Arcuș, s.a.), disponibil online în Biblioteca virtuală Eurocarpatica, la <https://www.eurocarpatica.ro/cloud/index.php/s/DQ6JgCbB2xbJVij>.

⁵⁹ Lăcătușu, Lechințan, Pătrunjel, *op. cit.*, 482.

⁶⁰ *Biserica ortodoxă „Sfântul Nicolae” Covasna*, micromonografie coord. de Petre Străchinaru și Dan Manolăchescu (Arcuș: Editura Arcuș, s.a.), disponibil online în Biblioteca virtuală Eurocarpatica, la <https://www.eurocarpatica.ro/cloud/index.php/s/3NQAZKPBd0vQmCK>.

⁶¹ Viorel Damian, *Monografia satului Dobolii de Jos*.

⁶² Lăcătușu, Lechințan, Pătrunjel, *op. cit.*, 504.

⁶³ Ioan Dobreanu, *Gălăuțușul și gălăuțenii de altădată* (Iași: PIM, 2014), 48.

- pe Nicolae Boer. În prima jumătate a secolului al XIX-lea, aici au existat două generații de „*Boer*” menționați în documente, pe cărțile bisericii dar și pe toaca de fier a acesteia (1818). Un manuscris al unui *Evangheliar* de la începutul secolului al XVIII-lea, a aparținut preotului *Gheorghe* din Ghelița, pe care l-a încredințat preotului *Avram Ciobanu*. Cartea ajunge apoi pe Valea Cașinului. Pe ea sunt însemnate următoarele: „*este a sfintei biserici ot Cason*”, în anul 7612⁶⁴.
17. **Hăghig** – Gheorghe Goga, din Hăghig **a donat bisericii reformate** din Hăghig, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, orologiul din turnul bisericii, cu dorința de a se trage clopotele gratuit pentru fiecare decedat din neamul său⁶⁵.
 18. **Întorsura Buzăului** – Într-o dare de seamă din 6 februarie 1854 se spune despre **casa parohială că a fost zidită de obște**, precum și „*casa de școală, șura, grajdul, casa cea din curte și fântâna de preotul acum slujitor, și anume pr. Gheorghe Neagovici*”⁶⁶. Printre cei care au contribuit la ridicarea bisericii, în 1840, a fost și Moise Neagovici, dascăl și cantor.
 19. **Lisnău** – La mijlocul secolului al XIX-lea, documentele consemnează existența a două școli românești în satul Lisnău (una ortodoxă și una greco-catolică). Școala greco-catolică a funcționat în perioada 1830–1891, iar cea ortodoxă între 1852–1896. Școală confesională greco-catolică, după ce a funcționat în spații închiriate, în 1862 și-a construit clădire proprie cu două camere.
 20. **Micfalău** – Școala confesională funcționa de la mijlocul secolului al XIX-lea, la început în limba română apoi în limba maghiară și română. Deoarece credincioșii nu puteau să-și întrețină școala confesională, **autoritățile au construit o școală de stat cu predare în limba maghiară**⁶⁷.
 21. **Micloșoara** – În 1807, românii Petre Lab, Nicolae Lab, Simion Ioan și Mihai Maniu din Micloșoara **fac o donație pentru „școala normalicească”**⁶⁸.
 22. **Odorheiu Secuiesc** – Ctitorul bisericii ortodoxe construite în 1600 este Andrei Grecul, care a construit biserica **pe terenul aflat în proprietatea sa**, de pe str. Botos. Biserica a fost lăsată prin testament, împreună cu toată averea „*valahilor de aceeași religie*”⁶⁹.

⁶⁴ Lăcătușu, Lechințan, Pătrunjel, *op. cit.*, 590.

⁶⁵ *Ibidem*, 297.

⁶⁶ *Biserica „Sfântul Gheorghe” Întorsura Buzăului*, micromonografie coord. de Petre Străchinaru (Arcuș: Editura Arcuș, s.a.), disponibil online în Biblioteca virtuală *Eurocarpatica*, la <https://www.eurocarpatica.ro/cloud/index.php/s/ATYdUD63EO3Rzo1>.

⁶⁷ Ștefan Nițu, *Viața bisericească a românilor din N-V județului Covasna*, Teză de licență (Sibiu, 1976), în Arhiva CEDMNC, *Colecția de Documente*, dos. 126.

⁶⁸ Lăcătușu, Lechințan, Pătrunjel, *op. cit.*, 208.

⁶⁹ *Ibidem*, 578.

23. **Ozun** – Modul cum erau păstrate cărțile de patrimoniu, rezultă și din însemnarea făcută în anul 1790, de preotul român Iacov Popovici, din Ozun: „*Această carte iaste a mea , a lui Iacov Popovici de la Ozun, și cine o va înstrăina-o de la mâna mea să nu aibă nici un ceas fără necaz, nici un prânz fără plâns, și când îi va fi mai bine să zică vai de mine*”⁷⁰.
24. **Porumbenii Mari** – deținea un Triod, București, 1768, cumpărat de popa Ionaș „ajutat de unii săteni, în 1776”⁷¹.
25. **Săcel** – Impresionantă este însemnarea de pe *Evanghelia* tipărită la Snagov în 1697, **cumpărată de locuitorii comunei** Săcel cu 20 zloți pentru biserica lor, urmând a rămâne aici „*cât atunci va trăi neamul nostru românesc neunitu din Săcel*”⁷².
26. **Sândominic** – De la ctitoria anterioară i-a revenit și manuscrisul slav, cu 9 file în limba română, cu însemnări din „*văleatul 7200*” (1692), de danie a Octoihului de către „*jupânul Solomon Pop*”⁷³.
27. **Sfântu Gheorghe** – Pe o carte bisericească din 1804 este scris un pomelnic în care figurează nume ca: Zoița, Sultana, Pană, Pantazi, Scarlat, ce amintesc de Compania grecească (de aromâni) de **negustori din localitate**⁷⁴.
28. **Sita Buzăului** – 13 cărți bisericești, între care: *Molitvelnic*, Târgoviște, 1713; două *Evanghelii*, Râmnic, 1746 și Sibiu, 1859; *Cazanie veche*, Râmnic, 1756; *Penticostariu*, Râmnic, 1785; *Strașnic*, Blaj, 1804; *Octoihul Mare*, Buda, 1811; *Liturghier*, Sibiu, 1835; două tomuri *Minee*, Pesta, 1838; *Apostol*, Sibiu, 1851; *Chiriadodromion*, Sibiu, 1855. Cărțile au fost cumpărate „*de mai mulți poporeni*” sau de „*buni creștini precum: Nicolae Bularca, Radu Moroianu, Ioan Martinovici, preotul Avram Comșa*”⁷⁵.
29. **Subcetate** – Se păstrează un pomelnic din 8 iulie 1765, cu ctitorii bisericii din localitate. Pe cea mai veche dintre acestea, *Cazania* sau *Carte românească de învățătură, tălmăcită din limba slavonă în limba română de Mitropolitul Varlaam din Țara Moldovei în 1643*, era notat cu litere chirilice: „*Să se știe precum că această carte am cumpărat-o noi, varvigenii și mureșenii și am dat-o la sfânta biserică a Varvijului adică la sfântul hram al arhanghelilor Mihail și Gavril, ca să rămâie de*

⁷⁰ *Ibidem*, 340.

⁷¹ În colecția Mănăstirii Toplița, alături de alte cărți de la Porumbenii Mari, este și exemplarul din *Penticostar*, Râmnic, 1743. Sorin Sebastian Duicu, *Mărturii de artă și cultură ortodoxă din Episcopia Covasnei și Harghitei* (sec. XVII-XX) (Craiova: Editura Universitaria, 2010); Lăcătușu, Lechințan, Pătrunjel, *Românii din Covasna și Harghita*, 569.

⁷² Lăcătușu, Lechințan, Pătrunjel, *op. cit.*, 134.

⁷³ *Ibidem*, 628.

⁷⁴ Ioan Lăcătușu, „*În centru la Sân-Georgiu*”. *Românii din Sfântu Gheorghe, județul Covasna*, ediție îngrijită de Erich-Mihail Broanăr și Ciprian Hugianu (Sf. Gheorghe: Editura Eurocarpatica, 2021), 180.

⁷⁵ Lăcătușu, Lechințan, Pătrunjel, *op. cit.*, 384.

vecinică pomenire, iară nimene să nu îndrăznească a o strămuta de la sfântul lăcaș (...), dară cine s-ar scula să o mute de la sfântul lăcaș, preot ori ceteți ori protopop, să fie afurisit de sfintele soboară. Amin. Prin cheltuiala lui George Dobrean și Gavril Țăran și a tot neamul, 1785”⁷⁶.

30. **Târgu Secuiesc** – Marele incendiu din 1843 a distrus o parte din orașul Târgu-Secuiesc, printre care și Arhivele. În urma acestui incendiu, **biserica a fost refăcută prin contribuția negustorilor români din localitate**, în frunte cu gocimanul *Petru Birt*, un „binefăcător”⁷⁷ local, la care s-au adăugat alte donații din Brașov, Săcele, Brețcu, Cernatu de Sus.
31. **Valea Mare** – În Valea Mare, între anii 1795–1918, biserica a întreținut școală confesională (la început cursurile s-au ținut în tinda bisericii, apoi s-a construit un local propriu). În 1874, vechea clădire a școlii se prăbușește; **se inițiază o colectă pentru construirea unui nou local**. Clopotul bisericii ortodoxe din Valea Mare este donat de Neagoe Pastor, în anul 1820⁷⁸.
32. **Vâlcele** – În anul 1850 s-a ridicat o nouă clădire a școlii din Vâlcele, din lemn, pe dealul unde se află biserica catolică.
33. **Zagon** – Școala confesională românească din Zagon este atestată odată cu ființarea bisericii. Clădirea școlii s-a ridicat în 1850. Pe coperta 4 interior a unei cărți bisericești este consemnat – **Această carte a fost donată de Iancu – Zagon**⁷⁹.
34. **Zăbala** – Ca și în alte părți, primele școli românești apar pe lângă biserici și mănăstiri. În anul 1815 exista o școală pe lângă biserică. Istoricul *Simion Retegan* publica, în cartea sa „*Sate și școli românești din Transilvania la mijlocul secolului al XIX-lea (1867–1875)*”, un memoriu către sinodul ortodox din Sibiu, în care locuitorii **cereau un ajutor material pentru salvarea școlii românești** din localitate.⁸⁰ Printre cărțile de cult deosebit de valoroase se numără și: *Octoih* din 1763, scris chirilică, achiziționat în 1777.

În actualul județ Covasna la Recensământul din anul 1850, în 71% din totalul localităților în care locuiau români, comunitățile acestora erau mici, respectiv

⁷⁶ Doina Dobrean, Vasile Dobrean, *Subcetate-Mureș. Prezentare monografică* (Târgu Mureș: Editura Cezare Codruța Marica, 2017); Lăcătușu, Lechințan, Pătrunjel, *Românii din Covasna și Harghita. Istorie*, 636.

⁷⁷ Lăcătușu, Lechințan, Pătrunjel, *op. cit.*, 394.

⁷⁸ *Biserica „Sfinții Arhangheli Mihai și Gavril” Valea Mare*, micromonografie coord. de Ioan Lăcătușu și Petre Străchinaru (Arcuș: Editura Arcuș, s.a.), disponibil online în Biblioteca virtuală Eurocarpatica, la <http://www.eurocarpatica.ro/cloud/index.php/s/h4WFlNl3CBBr3x>.

⁷⁹ *Biserica „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril” Zagon*, micromonografie coord. de Petre Străchinaru și Attila Kopacz.

⁸⁰ Lăcătușu, Lechințan, Pătrunjel, *op. cit.*, 438.

având sub 500 de suflete, iar în actualul județ Harghita, aceste comunități reprezentau 86%.

Potrivit datelor recensământului populației din 1850, comunităților românești (urbane și rurale) din fostul scaun Treiscaune (azi județul Covasna) se grupează astfel: sub 100 de locuitori – 10; între 100 – 499 de locuitori – 17; între 500 – 999 de locuitori – 6; peste 1000 de locuitori – 5. În rândul comunelor cu peste 1000 de locuitori de naționalitate română se regăsesc: Întorsura Buzăului, Sita Buzăului, Brețcu, Dobârlău și Ozun, iar în rândul celor cu populație românească între 500 și 999 locuitori: Sf. Gheorghe, Covasna, Belin, Hăghig, Ilieni și Zagon.

Conform aceleași surse, în fostele scaune Odorhei, Ciuc, Giurgeu și Cașin comunitățile românești (urbane și rurale) se grupează astfel: sub 100 de locuitori – 33; între 100 – 499 de locuitori – 17; între 500 – 999 de locuitori – 6; peste 1000 de locuitori – 2. În rândul comunelor cu peste 1000 de locuitori de naționalitate română se regăsesc: Toplița (2114 locuitori), atunci în comitatul Turda, și Subcetate (1327 locuitori), iar în rândul celor cu populație românească între 500 și 999 locuitori: Bilbor, Corbu, Mugeni, Plăieșii de Jos, Săcel, Sărmaș. De menționat că localitățile Bicazul Ardelean, Telec și Dămuc azi aparținând județului Neamț și Poiana Sărată și Ghimeș-Făget cuprinse în județul Bacău, nu sunt trecute în tabelul prezentat⁸¹.

Coroborând aceste date cu donațiile primite pentru înălțarea și dotarea bisericilor și școlilor confesionale ortodoxe și greco-catolice pun în evidență importanța acestor danii pentru construirea și funcționarea bisericilor ortodoxe și greco-catolice și funcționarea școlilor confesionale românești.

Pe lângă ctitorii și binefăcătorii din rândul românilor din Muntenia și din celelalte localități din Transilvania, un număr însemnat de sprijinitori sunt din localitățile zonei. În rândul ctitorilor și binefăcătorilor locali, se regăsesc: „prin comuna bisericească”, o jumătate de avere a unei familii după trecerea la cele veșnice, donarea unor cărți, obiecte de cult și clopote, sume de bani, terenuri de către credincioși.

În unele cazuri, în comunitățile mici se organizau colecte de bani, se adresau memorii pentru obținerea fondurilor și se organizau acțiuni de sprijin oferit constructorilor. În localitățile unde existau români, având diferite ocupații aducătoare de venituri, precum negustorii, oierii, meseriașii, plutașii ș.a., construirea și dotarea bisericilor ortodoxe și greco-catolice, precum și funcționarea școlilor confesionale în limba română se realiza cu sprijinul acestora.

În localitățile în care nu funcționau școli confesionale în limba română, locuitorii români contribuiau cu donații la construirea și funcționarea școlilor de stat (normalicești sau împărătești) în limba maghiară.

Un caz izolat îl reprezintă cel al lui Gheorghe Goga, care a donat bisericii reformate din Hăghig, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, orologiul din turnul bisericii, „cu dorința de a se trage clopotele gratuit pentru fiecare decedat din

⁸¹ Sebastian Pârvu, *Românii din scaunele secuiești în Revoluția de la 1848–1849*, teză de doctorat, conducător științific CS I dr. Gelu Neamțu (Sf. Gheorghe: Editura Eurocarpatica, 2014), 99.

neamul său”. De regulă, în localitățile cu populație pluriconfesională, cetățenii aparținând confesiunilor neortodoxe plăteau clopotarul bisericii ortodoxe pentru a trage clopotul în caz de vreme rea sau calamități (furtuni, viscole etc.).

Deosebit de valoroase sunt inscripțiile de pe cărțile bisericești, care, pe lângă numele donatorilor și binefăcătorilor bisericilor, cuprind informații precum: Compania grecească (de aromâni) de negustori din localitate, statutul social al acestora, organizarea activității comerciale practicate de negustorii români din Tg. Secuiesc și alte informații referitoare la donațiile făcute (sumele de bani, anul donației, localitatea de domiciliu ș.a.).

De regulă, numele ctitorilor locașurilor de cult ortodoxe sunt consemnate în pisanii. Conform *Dicționarului Explicativ al Limbii Române*, pisanie este o „inscripție sculptată în piatră, în lemn, în metal, pictată etc. pe lespezile unor morminte sau deasupra ușii principale la intrarea într-o biserică, în care sunt consemnate datele privind hramul, donatorul, ctitorul, meșterul, data ridicării etc.”⁸².

În cazul mai multor biserici din arealul cercetat, în urma numeroaselor lucrări de reparații și restaurări, pisaniiile nu mai sunt așezate deasupra ușilor. Textul acestor importante documente, practic „certIFICATELE DE NAȘTERE” ale bisericilor respective, s-a păstrat în arhivele ecleziale sau au fost pierdute în vreme. Un exemplu îl constituie biserica din Hăghig, unde planul de zidire, meșterii care au zidit nu se cunosc, întrucât nu mai există izvoare la arhiva parohială și nici pisanie⁸³.

la 17 iulie 1794 cele 60 de familii de atunci din **Brețcu** au început construirea unei noi biserici de piatră, pe același teren. A fost foarte greu, terminându-se doar după 6 ani (8 octombrie 1800). În pisanie sunt amintiți ctitorii: pr. Ioan Grid, Ioan Brașoveanu, Ion Cosnean, Vlad Cianga, Ioan cel tânăr Cosneanu, Mihai Furtună, Bucur Dobroș, Voica Muntean).

„La **Târgu Secuiesc** iară acuma în zilele c(instit) Părintelui Protopop Constandin Stan Turchiș ne-au dășchis pisanie și ne-au luminat sufletele, arătând ctitorii și toate socotelele Sf(i)ntei Biserici înainte”⁸⁴.

La **Chichiș** o pisanie consemnează anul 1740 ca anul ridicării bisericii, fiind cumpărată de la românii din Târlungeni (Brașov), fapt confirmat de cercetătorii de la Muzeul Brukenthal din Sibiu, deși edificiul pare a fi construit mai demult⁸⁵.

La **Vâlcele** conform pisaniei pe marmură neagră de la intrare (scrisă în sârbă și română cu litere chirilice) hramul bisericii este Sf. Mc. Teodor Stratilat, iar anul și numele ctitorului: 1843 – prințul Serbiei, Miloș Teodorovici Obrenovici⁸⁶.

⁸² <https://dexonline.ro/definitie/pisanie/definitii>.

⁸³ Lăcătușu, Lechințan, Pătrunjel, *op. cit.*, 295–296.

⁸⁴ Constantin Stan ot Turchiș (lângă Brașov), vezi la Stinghe Sterie, *Documente*, Brașov, 1901–1903 *apud* Dr. Maria I. Negreanu, *Românii din Târgu Secuiesc și satele învecinate după condica Bisericii Ortodoxe din Târgu Secuiesc (1781–1898)*, 43.

⁸⁵ *Biserica ortodoxă „Sfinții Apostoli Petru și Pavel” Chichiș*, micromonografie coord. de Ioan Lăcătușu și Petre Străchinaru.

⁸⁶ Lăcătușu, Lechințan, Pătrunjel, *op. cit.*, 414.

Actuala biserică din **Mărcuș**, construită pe locul celei vechi, tot cu hramul „Sfântul Dumitru” ca și cea veche, s-a ridicat în anul 1864. A fost înălțată prin contribuția financiară a proprietarului de pământ Elie Tărăș și a soției sale, Chira, din Călărași. În pisană de pe placa de marmură din tinda bisericii este consemnat: „S-a ridicat în anul 1864, în timpul Prea Sfântului Arhiepiscop și Mitropolit al românilor greco-răsăriteni din Ardeal și Ungaria, Andreiu baron de Șaguna, cu cheltuiala evlavioșilor credincioși Elisei Tărăș și a soției sale Chira din Călărași”⁸⁷.

Pisania aflată la intrarea în biserică arată că sfântul lăcaș a fost construit pentru credincioșii din ambele localități **Cernat**, dar și pentru cei din filiile învecinate:

„În numele Tatălui și Fiului și Sfântului Duh, am pus temelia la fundamentul bisericii gr. ortodoxe din Cernatul de Jos, în onoarea marelui mucenic Gheorghe la anul 1866 în iunie 6 st.n. cu binecuvântarea Mitropolitului Excelenței Sale Baronului Andrei de Șaguna, în zilele prea bunului nostru împăratului Austriei Francisc Iosifu I, cu ajutorul lui Dumnezeu și prin buna înțelegere a creștinilor români gr.ortodocșii de aici, am pus piatra cea tare în fundamentul Bisericii acesteia, având pe părintele D-sa Ioan Petricu de protopopu II alu Brașovului și alu III Scaunelor și parohul locului de aici, pr. Ioan Popescu, creștinii binefăcători din ambele Cernatele, Mathei Ghyorgy, Mihailu Mathei, George Cerariu, Vasile Cerariu, Gheorghe Roman, Andrei Lazar, Ștefan Timariu, Andrei Sciopu, Thoma, Neculae Bularca, Gheorghe Spataru, Gheorghe Dijui, Andrei Șerban.

Cernatu de Jos – 6 iunie 1866”⁸⁸.

În **Întorsura Buzăului** în altarul bisericii, pe peretele de miazăzi, este zugrăvită pisană, iar deasupra ei scena jertfei lui Avraam. În însemnarea de repictare din anul 1954 (în altar pe sud) este reamintit doar anul 1840, anul terminării zidirii bisericii⁸⁹.

Din cele prezentate, rezultă faptul că atât comunitățile românești mari cât și cele mici s-au preocupat de construirea și întreținerea lăcașurilor de cult și a școlilor confesionale în limba română. Înălțarea noilor biserici s-a făcut apoi cu sprijinul comunităților din împrejurimi și a celor de peste Carpați. Lungul șir al numelor ctitorilor și al binefăcătorilor bisericilor românești din arcul intracarpatic, redat în lucrare, cuprinde nume de ierarhi, domnitori, boieri moldoveni și munteni, negustori brașoveni, oieri seceleni și brăneni, români din toate provinciile istorice, inclusiv fii ai acestor meleaguri stabiliți în alte localități.

⁸⁷ Ioan Lăcătușu, „Cercetări privind ctitorul bisericii ortodoxe din Mărcuș, jud. Covasna – Elisei Tărăș, alias Alece Popescu”, în *Sangidava*, nr. 4(10)/2016 (Târgu Mureș: Editura Nico, 2016): 43–50.

⁸⁸ Lăcătușu, Lechințan, Pătrunjel, *op. cit.*, 256–257.

⁸⁹ Ioana Cristache-Panait, „Întorsura Buzăului. Construirea bisericii de piatră Sfântu Gheorghe. Implicații istorice și artistice”, 45.

S-a reușit astfel, ca prin efortul comunităților românești (multe dintre ele cu un număr mic de membri) din mediul multiethnic și pluriconfesional specific localităților din Arcul Intracarpatic și prin solidaritatea ziditoare a fraților întru credință și neam, locuitori de o parte și de alta a Carpaților (munți care nu au despărțit niciodată provinciile istorice românești), să se asigure existența celor două instituții identitare fundamentale – biserica și școala – pentru păstrarea și afirmarea identității confesionale, lingvistice și culturale a românilor trăitori în Arcul Carpat transilvan, în vremuri mai bune sau mai vitrege.